

Lövészárkainkról

Válasz Bódy Zsombor kritikájára

Bódy Zsombor alapos, körültekintő, szakszerű és gondolatébresztő recenziójára (*BUKSZ*, 2009. ősz) néhány rövid reflexióval reagálnék. Természetesen örültem, hogy a könyvemet eredetinek és újtónak tartja, elismerve, hogy – legalábbis a korszak képviselőházi naplóinak valamint sajtójának kiaknázásával – eddig alig használt forrásokat tárt fel. És feltétlenül egyetérték velem abban, hogy érdeklődésemet historizáló szándék is vezette: az első világháború szerintem napjainkig érzékelhetően mélyítette el a magyar társadalomban már létező árkokat és törésvonalakat; ezért ezek kutatása elsőrendű történelmi feladat (volna).

Bódy kifogásai és fenntartásai egyrészt a létező források nem kellő kiaknázásához, másrészt tárgyi tévedésekhez, harmadrészt interpretációs problémákhoz kapcsolódnak. Nézzük ezeket egyenként! Ami a forrásokat illeti, Budapest Főváros Levéltárában valóban számos irat foglalkozik a háborús közellátás, a kötött gazdálkodás és a munkaviszonyok kérdéseivel, de elenyészően található olyan, amely a közgondolkodás alakulására, a hangulatra, a háború alakította mentalitásra vet fényt. A Hadtörténelmi Levéltár anyagából a cenzúrabizottság jelentéseire tudtam támaszkodni (173–174. és 228–230. old.). A Fővárosi Statisztikai Hivatal valóban publikált értékes monográfiákat az egyes társadalmi csoportok helyzetéről (ezeket korábbi munkáimban fel is használtam), ám ezek nem tárják fel a világháborús évek rövid távú változásait. A fővárosi tanácsulések jegyzőkönyveit a *Fővárosi Közlöny* is tartalmazta, ezekre néhol utalok (pl. 132. old.).

Köszönöm mindhárom korrekcióját; remélem, hogy ezek nem gyengítik jelentősen „munkám egészének meggyőző erejét”. Hogy a munkásság a szakszervezeteken keresztül jelentős befolyást kapott-e a budapesti közellátásban – ez a kérdés alighanem további vizsgálódást igényelne. Vajon az

1916-ban (német mintára) felállított panaszbizottságok valóban hozzájárultak egy demokratikusabb, partneri viszony kialakításához, vagy csupán a háborús gőzt kieresztő szelepek voltak? – fontos, bár mondanivalóm egészét tekintve korántsem központi kérdés. Ide tartozik: milyen tényekre alapozza Bódy azt a véleményét, hogy „a tömegek [a háború alatt] egyre inkább belépnek a politika világába”?

A recenzius hiánylistája bizonyos társadalomtörténelmi témák nem kellő mélységű kifejtésében marasztal el: pl. miért nem mutatja be könyvem, „milyen tágabb társadalmi erőterben bontakoznak ki a középosztály belső feszültségei”. E vékony, összes függelékével együtt 286 oldalas kötet társadalomtörténelmi fejezetei bevezetőként, magyarázatként szolgálnak a kötet fő témájához, a honi zsidókérdés és antiszemitizmus kiéleződéséhez. A középosztály társadalmi beágyazottsága újabb vasos monográfiák tárgya lehetne, miközben én nem törekedtem arra, hogy első világháborús társadalomtörténelmi szintézist írjak. Arra viszont utalhatott volna Bódy, hogy rövid fejezetben foglalkoztam város és falu, termelők és fogyasztók szembenállásával. Egyáltalán, különösnek tartom, hogy ilyen rövid könyv ilyen terjedelmes recenziója voltaképpen említés nélkül hagyja fő téziseimet – a könyvemet nem ismerő olvasó nem tudhatja meg belőle, mit is állítok valójában. Pedig többször megismétlem: a magyarországi „zsidókérdés” és az antiszemita hullám nem (csak) az 1918–1919-es válságévek terméke volt – mint eddig tudni véltük –, hanem legalább 1916-tól éleződött és torlódott, éppen a világháborús hátszág feszültségeinek hatására, illetve azok levezetéseként. Ha van érdeme és újdonsága, akkor az ehhez kapcsolódó vélemények, viták, indulatok feltárása, rögzítése, netán (és erről sem esik egyetlen szó sem) e jelenségek nemzetközi összefüggésekbe helyezése.

Mondják, a történetírás önismeretre való. Ez az „árkokkal és törésvonalakkal” foglalkozó könyv egyfelől megerősítheti azt a magyar-zsidó tapasztalatot, hogy „a zsidóság” már akkor a többségi társadalom előítéleteinek és támadásainak fő célpontja volt.

Másfelől valóban megerősítheti azt az antiszemita tapasztalatot is, hogy „a zsidók térfoglalása” már akkor elviselhetetlen mértékben előrehaladt. De nem elég – figyelmeztet a recenzius – egymás mellé állítani és rögzíteni ezeket az egymást kizáró „narratívákat”, hanem a kettő egymásra hatásával reflektáltan kell bemutatni őket, „ha egyszer túl akarunk jutni mindeme szembeállításokon”. Hogy egyfelől a középosztály egésze sehol sem súlylyedt annyira mélyre, mint nálunk, másfelől „a zsidóság egyetlen háborús gazdaság működtetésében sem játszott olyan kiemelkedő szerepet”, mint nálunk: szerintem éppen ezek a Bódy által hiányolt s általam bizonyított tények. Ennek a két folyamatnak a metszéspontja maga a magyarázat. Elmarasztal egyrészt azért, mert „a zsidóságot kollektív cselekvőként láttató beszédmód” mintha egyetértene az antiszemitákkal. A *BUKSZ* olvasóinak talán nem kell elemezni a zsidóság tagoltságát; a szöveg nyilván nem azt jelenti, hogy mindig, minden zsidó... Ha ez antiszemitának minősíthető szöveg, akkor Hanák Péter és Vörös Károly beszédmódját marasztaljuk el – a budapesti zsidóság „különleges pozícióit” tagláló szövegrészt például Vörös Károly írta. De nem szeretnék tekintélyek mögé bújni, csupán nem tudom, miként lehet mindezt „politikailag korrekt” módon előadni. Hiszen – ismétlem – nem csak zsidók voltak, de zsidókérdés is volt; nem az antiszemita találmányaként (nem is a zsidók leleményeként), hanem a torz és a háború következtében tovább torzuló modernizáció okán. Már nem tudjuk, melyek tények és melyek az esetleg előítéletes vélemények, veti fel – egyébként éles szemmel – Bódy. Majd elmarasztal az ellenkező oldalról is: miért, hogy a szerző szinte állást foglal az egykori vitákban? Nos, a szerző megmutatja a rasszista-antiszemita érveket és indulatokat, s ennyiben, de csak ennyiben, állást foglal. Hogy szerzőik (talán) „pánikba estek” a munkáspártok erejétől: vajon ettől átalakul a kontextus és kezelhetőbbé válnak az állításai? Ha az identitásukat erősítették velük, attól változik valami? (Hiszen napjaink hasonló szövegei és jelképei is az identitásról szólnak – de miért éppen

így?) Állítom, hogy az elzsidósodást emlegető antiszemiták és az antiszemitizmust kiáltó „zsidók” polémiájában nincsenek tények és nincsen közös nevező. A dolog tragikuma az, hogy ami az egyik oldalról a háborús terhekben való hazafias részvétel, sőt áldozat, az a másik oldalról „térfoglalás”. A nagy kérdés még mindig az, miért fordult az első világháborús percepció és nyelv szinte kizárólagosan antiszemitizmusba Közép-Európában: Ausztriában, Magyarországon és Németországban. Miért vált lényegében egyenlővé az újfajta nacionalizmus (erről könyvem 176–186. oldalán írtam) az antiszemitizmussal – még Trianon előtt? De még azt sem hiszem, hogy itt valóban két oldalról és azok küzdelméről lehet szó. Nem a „két oldal” tartozott össze, nem ezek „vitájáról” volt szó, hanem a magyar modernizáció súlyos torzulásairól, amit a háborúban tönkremenő hagyományos társadalom képtelen volt elviselni. S hogy végképp ne viselje el, abban sokan sokféleképpen segítettek – erről akart szólni a könyvem.

Magam is örülnék olyan műveknek, amelyek „analitikus fogalmakkal, tágabb perspektívában tennék értelmezhetővé a megvizsgált szövegeket”, hogy ne csak ismételtessük, hanem történetileg elemezzük a régi diskurzusokat, s jussunk is túl rajtuk. Egyelőre azonban ez olyasféle kívánságnak tűnik nekem, mint az egykori felszólítás: „írók, alkossatok remekműveket!” Nagyon remélem, hogy úgy tesznek.

Bp., 2009. november 26.

BIHARI PÉTER

Viszontválasz

Bihari Péter észrevételeire

Bihari Péternek a recenzióra adott észrevételei lehetőséget nyújtanak a tárgyilagos, véleményem szerint előrevivő vitára, ezért szintén érdemben szeretnék rájuk válaszolni. Észrevételeinek sorrendjében haladva:

1. A recenzióban szóvá tettem, hogy Bihari figyelmen kívül hagyja a rendelkezésre álló első világháborús források néhány jelentős csoportját.

Válaszában arra hivatkozik, hogy az általam említett források nem alkalmasak a „közgondolkodás”, a „hangulat”, illetve a „mentalitás” változásainak bemutatására. Véleményem szerint ez nem biztos, nagyon sok nyomát találhatjuk bennük hangulati vagy mentális elemek lecsapódásának. Ennél is fontosabb azonban, hogy e forrásokra nem „mentalitás-történeti” felhasználhatóságuk miatt hivatkoztam, hanem azért, mert Bihari azt írta, hogy – a mentalitástörténeti elemzés háttéréként – könyve „viszonylag átfogó képet igyekszik adni a világháborús magyar hátor-szágról” (13. old.), majd pedig ennek nehézségeként a források hiányára utalt, idézem: „a levéltári források szűkössége akadályozta az alaposabb vizsgáldást” (uo.). Állításom csupán az volt, hogy a levéltári források egyáltalán nem szűkösek.

2. Bizonyára lehet még tovább vizsgálni, ahogyan Bihari válaszában írja, azt a kérdést, hogy „a munkásság a szakszervezeteken keresztül jelentős befolyást kapott-e a budapesti közellátásban”. Azt azonban már most is tudni lehet, hogy a szakszervezetekhez kötődő Általános Fogyasztási Szövetkezet – elsősorban Budapestről és környékéről rekrutálódó – tagsága a háború végén a 150 ezret is elérte, ami a családtagokkal együtt már igen jelentős tömeg, illetve ismert az is, hogy e szervezet erősödése a GYOSZ-t annyira nyugtalanította, hogy vállalatai számára 1917-ben egy saját szövetkezetet hozott létre – 70 ezer munkásukat fizették be ebbe –, mert az élelmiszerellátás ellenőrzése a bérek nagyságánál is fontosabb stratégiai kérdéssé vált a munkaviszonyok kontroll alatt tartásában. A Közélelmezési Hivatal keretében működő Ipari Munkások Élelmezési Bizottsága paritásos alapon működött, ahol is az ÁFSZ és a GYOSZ a kormány képviselőivel együtt közösen vállalt felelősséget a munkások – a többi civilhez képest kiemelten kezelt – ellátásáért. Ugyancsak a két fél egyenlő képviselőivel, illetve a hatóságok részvételével működtek a panaszbizottságok, amelyek a szakszervezetek tényleges partnerként való elismerését jelentették. Tevékenységük jellegére nézve a munkavállalói és munkaadói oldal

megnyilatkozásai, illetve döntéseik statisztikája nem sok kétséget hagy.

Nem értem egyébként Biharinak e téma kapcsán megfogalmazott kérdését, nevezetesen, hogy milyen tényekre alapozható az az állítás, hogy az I. világháború alatt a tömegek mindinkább beléptek a politikába. Kiterjedt nemzetközi irodalom taglalja a liberális, többnyire cenzusos, a közügyeket az elitek számára fenntartó XIX. századi politikai rendszerek átalakulását a tömegdemokráciák, illetve bizonyos esetekben a tömegeket mozgósító diktatúrák irányába. E folyamatban az áttörést nem egy európai országban az I. világháború jelentette. Az ezzel kapcsolatos tények – az új típusú pártok, tömegszervezetek megjelenése, a politikai tömegsajtó kialakulása, stb. – Magyarországon is szembeötlőek.

3. Annak eldöntését, hogy 286 oldal mennyire sok vagy kevés, illetve hogy mire lehet elég, az olvasóra bízom. A „Zsidókérdés és az antiszemitizmus” c. fejezet mindenesetre a 187. oldalon kezdődik. A megelőző, szűken számolva is 150 oldalon írottak Bihari válasza szerint „bevezetőként, magyarázatként szolgálnak” a könyv voltaképpeni témájához, azaz a középosztályi antiszemitizmushoz és zsidókérdéshez. Ezt önmagában nem találom aránytalanának, nagyon is szükséges lehet másfélszáz oldal e téma háttérösszefüggéseinek bemutatásához. Kifogásom arra vonatkozott, hogy ezen a 150 oldalon mégsem kerül sor még röviden sem annak ábrázolására, hogy a középrétegek milyen társadalomnak a középrétegei is. Úgy gondolom, hogy ennek mégiscsak volna jelentősége a munka központi témájának szempontjából is.

4. Igazat kell adnom Bihari Péternek, recenziómból az olvasó, ha nem ismeri a könyvet, nem tudja meg pontosan, hogy az miről szól. Ez azonban csak részben az én hibám. Erre a hiányosságra ugyanis már a *BUKSZ* szerkesztősége is felhívta a figyelmemet, kérve, hogy egészítsem ki a szöveget. Jogos igény egy recenzióval szemben, hogy röviden visszaadja a tárgyalt kötet fő állításait is, ezért írásomat ki is egészítettem és a módosított változatot a szerkesztőségnek elküldtem. Ezek után a *BUKSZ*-ban az első változat jelent meg, ráadásul

anélkül, hogy korrektúrát láttam volna belőle.

5. Bihari Péter válaszában figyelmen kívül hagyja bírálatom legfőbb módszertani részét, mely a mentalitástörténeti megközelítésének következetlenségeit illeti, s ezért további észrevételei elvétik az én felvetéseimet. Bevallja: nem tudja, hogy „miként lehet mindezt »politikailag korrekt« módon előadni”, nem tudja miként lehetne szakítani a zsidóságot kollektíve megszemélyesítő – kétség-

telenül hosszú hagyományra visszatekintő – beszédmóddal. Az általam hiányolt interpretációs fogalmak, mint például az identitás (vagy egyáltalán egy következetes mentalitástörténeti elemzés) éppen ezt céloznák, vagyis a kilépést a zsidókérdés eredeti nyelvezetéből, amelyből a történeti elemzések sokszor máig nem tudnak kiszabadulni. Ugyanis nem arról van szó, hogy a zsidósággal kapcsolatos megnyilatkozások elkövetőik „identitását erősítik”, amint Bihari írja, ha-

nem arról hogy éppenséggel teremtik azt. A különféle oldalak önképében, sokszor nem is nagyon rejtve, eleve benne foglaltatik a másik oldal/oldalak léte. Ebben az értelemben nem állnak önmagukban, hanem feltételezik egymást. Egy ilyen interpretatív megközelítés véleményem szerint sokkal termékenyebb lehet, mint a meglehetősen kiüresedett és egy sor problémát – pl. a normativitás kérdését – felvető modernizáció-elmélet.

BODY ZSOMBOR